

Денисенко Г. В.,
аспірант

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПОНЯТТЯ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ІМУНІТЕТУ СВІДКІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ

Анотація. В Україні імунітет свідків у кримінальному провадженні закріплений на рівні Конституцією України та низкою норм Кримінального процесуального кодексу України. Стаття присвячена розгляду одного з інститутів кримінально-процесуального права – «імунітету свідка». У статті проаналізовано наявні в теорії кримінально-процесуального права думки фахівців щодо змісту та видів імунітету свідків.

Ключові слова: кримінальний процес, кримінальне провадження, свідок, імунітет свідків, право на захист.

Постановка проблеми. Дослідження обраної тематики спрямовано на вирішення нагальних потреб практики в однаковому тлумаченні та застосуванні норм КПК України [1], створенні належної теоретичної бази для підготовки методичних рекомендацій із метою недопущення випадків застосування слідчими, прокурорами, слідчими суддями неналежних процедур та інших порушень процесуального закону [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що окремі аспекти розглядуваного нами питання вже висвітлені в працях таких відомих учених і практиків, як Ю.П. Алєнін, І.В.Гловюк, Ю.М. Грошевий, В.Т. Нор, М.А. Погорєцький, В.В. Рожнова, С.Р. Тагієв, О.Ю. Татаров, Л.Д. Удалова, М.Є. Шумило та ін. Актуальні питання, пов'язані з імунітетом свідка, стали предметом наукових досліджень Г.Ф. Горського, Л.М. Карнесвої, Л.Д. Кокорева, М.С. Строговича, які довели доцільність створення такого інституту в кримінально-процесуальному праві. З часу становлення та розвитку українського кримінально-процесуального права проблемою займалися М.М. Михєнко, В.П. Шибіко, С.М. Стахівський та інші вчені, які доклали чимало зусиль щоб підтримати ідею нормативного закріплення цього інституту. Після закріплення основ імунітету свідка в КПК України з'явилися дисертаційні роботи О.В. Бєлькової, Р.В. Баранніка, С.Г. Волкотруба та інших.

Проте вказані дослідження лише фрагментарно торкаються проблемних питань класифікації імунітету свідків у кримінальному процесуальному праві, не забезпечили в повному обсязі розкриття інституту імунітету свідка в кримінальному провадженні та його класифікацію, що, у свою чергу, не вирішує всіх існуючих проблем правозастосування, які, на жаль, носять системний характер.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні наявних особливостей та нагальних проблем у застосуванні умови існування імунітету свідків.

Виклад основного матеріалу. В історичному контексті імунітет свідка в юриспруденції та, зокрема, в судочинстві існує тривалий час. Ще в Стародавньому Римі свідками не могли бути засуджені особи, обвинувачені в скоєнні злочину, особи, які не досягли 20-річного віку або приведені з дому обвинувача, лібертини проти свого патрона тощо. Дигести Юстиніана забороняли свідчити адвокатам у справах осіб, інтереси яких вони захищають [3, с. 241].

Імунітет свідка – звільнення в передбачених законом випадках особи, яка підлягає допиту як свідок, від обов'язку давати показання в кримінальній чи цивільній справі. Таке визначення ми знаходимо в публікації О.В. Ткаля [4, с. 52–53]. Воно логічно впливає з норм права, які регламентують зміст цього інституту. С.В. Тасаков вважає, що імунітет для свідка являє собою інститут кримінального судочинства, спрямований на реалізацію захисту прав і свобод людини [5, с. 226]. І.В. Вельш дає таку дефініцію інституту імунітету свідків в об'єктивному сенсі: «...це сукупність юридичних норм (норм-винятків), що регулюють правовідносини, які виникають під час реалізації даного інституту. У суб'єктивному сенсі інститут імунітету свідків являє собою сукупність правових норм (норм-винятків), які звільняють деякі категорії свідків і потерпілих від обов'язку давати свідчення в кримінальному провадженні, а також забезпечують право громадян не свідчити проти себе в кримінальній справі» [6].

Значення інституту імунітету свідків важко переоцінити. Він демонструє баланс між суспільним інтересом встановлення істини в кримінальному провадженні і потребою в збереженні приватних інтересів особистості. Наприклад, І.В. Вельш вважає, що в нормативному закріпленні інституту імунітету свідка знайшло своє відображення бажання законодавця ввести правові норми, спрямовані на перевагу інтересів особистості над державними інтересами [6]. На це С.В. Тасаков наводить таке пояснення: «... для більшості людей думка близької людини є важливішою понад оцінки суспільства та держави. І вимога про надання свідчень щодо себе, чоловіка (дружини) і близького родича сама по собі аморальна [5 с. 226]». У літературних джерелах радянської доби просліджувалася ідея про те, що введення цього інституту може значно ускладнити встановлення істини. Проте ми вважаємо, що таке трактування є однобічним через те, що до уваги брались лише інтереси досягнення істини в кримінальному процесі. Нехтувалася моральна сторона питання, коли особа була зобов'язана свідчити на шкоду членів власної родини. Однак відмова від імунітету далеко не завжди забезпечувала отримання достовірних свідчень. На практиці через суперечності, які виникли під час судового процесу, різко зросла кількість недостовірних свідчень, у тому числі осіб, які в інших країнах мали імунітет свідків, водночас із загальним скороченням кількості осіб, притягнутих за це до правової відповідальності. І це зрозуміло: важко карати, наприклад, матір за те, що вона намагається неправдою врятувати сина, нехай він і вчинив тяжкий злочин [7, с. 58].

Оскільки в ст. 3 Конституції України особу проголошено найвищою соціальною цінністю, держава взяла на себе обов'язок забезпечення прав і свобод людини. Одним з аспектів цієї важливої та складної проблеми є вирішення питань законодавчого врегулювання та реалізації на практиці положень кримінально-процесуального інституту імунітету свідків. С.В. Тасаков запевнює, що боротися з таким явищем, як відмова від дачі показань, необхідно не кримінально-правовими заходами, а підвищенням ефективності заходів безпеки, передбачених

кримінально-процесуальним законом, щодо учасників кримінального судочинства, їх родичів та близьких осіб. Велике значення мають і моральні бар'єри. Усвідомлення кожним членом суспільства того, що байдужість і небажання співпрацювати з правоохоронними органами і судом лише сприяють зростанню злочинності, яка завтра може торкнутися і його близьких, безумовно, підвищить правову активність громадян. І в цьому напрямку необхідно працювати [5, с. 227].

Досліджуючи проблему імунітету свідків, перш за все необхідно виходити з того, що «імунітет свідків» є поняттям видовим стосовно поняття «імунітет» взагалі. Однією з найважливіших невід'ємних ознак правових норм, що передбачають той чи інший імунітет, є той факт, що ці норми є винятками із загальних правил. Це саме стосується й імунітету свідків.

Деякі науковці пропонують називати розглядуваний інститут не «імунітетом свідків», а «частковим імунітетом свідків», з огляду на те, що йдеться не про повний імунітет свідків, а про частковий, усічений [8].

Д.П. Кокорев трактує поняття «імунітет свідка» як «...право громадянина в певних випадках відмовитися давати показання органам розслідування та суду». Із цим не можна погодитися, оскільки таке трактування імунітету охоплює занадто широке коло випадків [9, с. 124–129]. С.М. Стахівський визначає імунітет свідків як «...безумовне чи обмежене звільнення деяких груп громадян від обов'язку давати показання, серед яких можна виділити осіб: 1) яких заборонено допитувати як свідків; 2) які мають право відмовитися від дачі показань; 3) які можуть відмовитися відповідати на окремі запитання. Разом із тим про імунітет свідка допустимо вести мову лише тоді, коли особа може бути свідком, але має право відмовитись від дачі показань [10, с. 12]». На думку Т.М. Москалькової, імунітет свідків – це «...сукупність правил, які звільняють деякі категорії свідків і потерпілих від передбаченого законом обов'язку давати показання по справі, і також тих, що звільняють будь-якого допитуваного від обов'язку свідчити проти себе самого» [11, с. 46].

Відповідно до п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України докази, що були отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні, із часом також будуть визнані недопустимими.

Слід врахувати, що далеко не всі свідки відмовляються давати свідчення за наданим їм імунітетом. Із цього приводу доречно привести висловлення О.В. Ткаля, який переконаний, що правовий імунітет не повинен мати абсолютного характеру. Він може бути в ряді випадків відмінений, обмежений, або від нього можуть відмовитися самі володарі імунітету. Це пов'язано в основному з тим, що імунітет із законного й ефективного юридичного засобу перетворюється на перешкоджаючий чинник [4, с. 50]. У такому розумінні за природою імунітет свідка можна порівняти з правоздатністю особи, яка за власним бажанням може її реалізувати або відмовитися від наданої законом можливості.

У зазначеному контексті для правильного розуміння сутності інституту імунітету свідка особливе значення має його класифікація.

Наприклад, такі автори, як В.М. Лопатін та О.В. Федоров, виділяють загальний та спеціальний імунітети свідка [12, с. 52]. Якщо проаналізувати дефініцію вказаних співавторів загального імунітету свідка, то він співпадає з правом, яке закріплене в ст. 63 Конституції України. До речі, це право закріплене на міжнародному рівні та гарантується Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, за яким ніхто «...не може бути приневоленим

до давання свідчень проти самого себе» [13]. Що стосується спеціального імунітету свідка, то ч. 2 ст. 65 КПК України містить перелік осіб, які через специфічні зобов'язання не можуть бути допитані як свідки. До них, зокрема, належать: 1) захисник, представник потерпілого, цивільний позивач, цивільний відповідач, юридична особа, щодо якої здійснюється провадження, законний представник потерпілого, цивільний позивач у кримінальному провадженні – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з виконанням функцій представника чи захисника; 2) адвокати – про відомості, які становлять адвокатську таємницю; 3) нотаріуси – про відомості, які становлять нотаріальну таємницю; 4) медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторону життя особи – про відомості, які становлять лікарську таємницю; 5) священнослужителі – про відомості, одержані ними на сповіді віруючих; 6) журналісти – про відомості, які містять конфіденційну інформацію професійного характеру, надану за умови нерозголошення авторства або джерела інформації; 7) професійні судді, народні засідателі та присяжні – про обставини обговорення в нарадчій кімнаті питань, що виникли під час ухвалення судового рішення, за винятком випадків кримінального провадження щодо прийняття суддею (суддями) завідомо неправосудного вироку, ухвали; 8) особи, які брали участь в укладенні та виконанні угоди про примирення в кримінальному провадженні, – про обставини, які стали їм відомі у зв'язку з участю в укладенні та виконанні угоди про примирення; 9) особи, до яких застосовані заходи безпеки, – щодо дійсних даних про їх особи; 10) особи, які мають відомості про реальні дані щодо осіб, до яких застосовано заходи безпеки, – щодо цих даних.

Інший варіант класифікації імунітету свідка пропонує І.В. Вельш. Автор здійснює розподіл залежно від наявності в особи, яка допитується, суб'єктивного права відмовитися від дачі показань в якості свідка, а також наявності або відсутності заборони у відповідних уповноважених органів допитувати цих осіб. Через таку диференціацію імунітет для свідка, за баченням І.В. Вельш, можна класифікувати на такі види: а) альтернативний; б) безальтернативний; в) зберігання іншої таємниці, що не породжує імунітет для свідка.

Безальтернативний імунітет для свідка виникає тоді, коли й у свідка є суб'єктивне право відмовитися від дачі показань, і для осіб або органів, у провадженні яких перебуває кримінальне провадження, встановлена заборона допитувати їх як свідків, навіть у тих випадках, коли такі особи побажали б дати ці свідчення.

Альтернативний імунітет для свідка виникає тоді, коли в особи є вибір скористатися своїм суб'єктивним правом відмовитися давати свідчення, а для особи або органу, яка здійснює кримінальне провадження, немає заборони допитати цю особу (за умови, що ця особа погоджується давати показання), а також у таких правоохоронних органах з'являється обов'язок звільнити цю особу від свідчення (якщо вона відмовляється давати свідчення).

Наявність таємниці не породжує імунітету свідків у випадку, якщо в її носія немає права відмовитися від дачі показань свідків (це їх обов'язок). Більш того, цей свідок попереджається про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань. [6, с. 8–9].

З приводу кожного варіанту наведених класифікацій можна навести критичні зауваження. Наприклад, О.В. Ткаля впевнений, що від імунітету свідка слід відокремити імунітет свідків від свідчень. У цьому розумінні автор зводить цю дефініцію до

права, передбаченого законом, кола осіб не бути допитаними як свідки в кримінальному провадженні. Відповідно до уточнення (яке надає О.В. Ткаля) даний імунітет може бути зумовлений виконанням службових або професійних обов'язків зберігати державну, службову чи професійну таємницю [4, с. 53]. Проте й таке зауваження не можна сприймати цілком без застереження.

Ми вважаємо, що критерієм розмежування імунітету свідка за певними видами має бути саме наявність суб'єктивного права (правоздатності) відмовитися свідчити проти себе та/або своїх близьких, родичів тощо.

З урахуванням цього імунітет свідка можна поділити на: а) особистий безпосередній імунітет свідка; б) опосередкований законний імунітет свідка.

Особистий безпосередній імунітет свідка – це імунітет, який гарантується ст. 63 Конституції України, а також міжнародно-правовими актами та міждержавними угодами (маються на увазі особи, які мають право дипломатичної недоторканності, а також працівники дипломатичних представництв). Він за обсягом та суб'єктивною складовою збігається із загальним імунітетом, який запропонований В.М. Лопатиним та О.В. Федоровим. Але називати його загальним некоректно через те, що він не стосується абсолютно всіх свідків, а лише конкретних осіб з урахуванням їх особи або сталих зв'язків з іншими особами. Безпосереднім такий імунітет є тому, що особа власними діями або бездіяльністю (надає чи не надає свідчення) безпосередньо реалізує свою правоздатність.

Опосередкований законний імунітет свідка – це імунітет тих осіб, на яких законом покладено обов'язок зберігати конфіденційну інформацію, таємницю клієнта, пацієнта, прихожанина тощо, а відповідно, кримінально-процесуальний закон встановлює гарантії дотримання ними такої таємниці (ч. 2 ст. 65 КПК України). Вони особисто не мають альтернативи у виборі давати свідчення. Такі особи з приводу зазначених довірених відомостей можуть бути звільнені від обов'язку зберігати професійну таємницю лише особою, що довірила їм ці відомості, у визначеному нею обсязі. Таке звільнення здійснюється в письмовій формі за підписом особи, що довірила зазначені відомості (ч. 3 ст. 65 КПК України). Це означає, що вони можуть реалізувати лише чужу правоздатність «не свідчити або свідчити».

Висновки. Аналіз наукових досліджень та наші власні переконання дозволяють сформулювати такі висновки. Правовідносини, що виникають у сфері регулювання питань реалізації імунітету свідків, можуть бути об'єднані в самостійний кримінально-процесуальний інститут, що вимагає прискіпливої уваги правозахисників та правового регулювання (чинне українське законодавство містить відповідні положення). Імунітет свідків як інститут кримінально-процесуального права являє собою сукупність правових норм (норм-винятків), які передбачають у цілях охорони моральних цінностей суб'єктивне (безпосереднє) і гарантоване законом (опосередковане) право на звільнення деяких категорій свідків і потерпілих від обов'язку давати свідчення в кримінальній справі, а також забезпечують право громадян не свідчити проти себе або інших осіб (інтереси яких з моральних чи професійних зобов'язань вони мають захищати) у кримінальному провадженні. Імунітет свідка доцільно поділяти на: а) особистий безпосередній імунітет свідка та б) опосередкований законний імунітет свідка.

Запропоноване дослідження є лише початковим кроком на шляху проведення ґрунтовних теоретичних напрацювань, які повинні бути спрямовані на оптимізацію процедурно-правового механізму визначення та класифікації імунітету свідків. По-

дальші дослідження повинні бути спрямовані на розгляд особливостей застосування кожного з видів заходів забезпечення кримінального провадження.

Література:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : прийнятий ВР України 13.04.2012, реєстр. № 4651-VI [Електр. ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/17>.
2. Уголовно-процесуальный кодекс Украины : научно-практический комментарий / под общ. ред. В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленина. – Х. : 2005. – 745 с.
3. Ткаля О.В. Правовий імунітет у категоріальному апараті юриспруденції / О.В. Ткаля // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 29. – С. 48–54.
4. Тасаков С.В. Нравственное содержание положений уголовного и уголовно-процессуального закона о свидетельском иммунитете / С.В. Тасаков // Бизнес в законе. – 2009. – № 1. – С. 226–228.
5. Вельш И.В. Свидетельский иммунитет в уголовном процессе : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юр. наук по спец. : 12.00.09 «Уголовный процесс, криминалистика ; оперативно-розыскная деятельность» / И.В. Вельш [Электронный вариант]. – Режим доступа : <http://lawtheses.com/svidetelskiy-immunitet-v-ugolovnom-protseesse>.
6. Карнеева Л.М. Проблемы свидетельского иммунитета / Л.М. Карнеева, И. Кертэс // Советское государство и право. – 1986. – № 6. – С. 58–62.
7. Нор В. Свідок у кримінальному процесі України : коло осіб, предмет показань та свідоцький імунітет / В. Нор // Радник: Український юридичний портал [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://radnuk.info/home/24839-c.html>.
8. Кокорев Л.Д. Участники правосудия по уголовным делам / Л.Д. Кокорев. – Воронеж : Из-во Воронеж, ин-та, 1971. – 326 с.
9. Стахівський С.М. Показання свідка як джерело доказів у кримінальному процесі : автореф. дис. ... на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук за спец. : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза ; оперативно-розшукова діяльність» / С.М. Стахівський. – К. : УАВС, 1996. – 17 с.
10. Москалькова Т.Н. Этика уголовно-процессуального доказывания (статья предварительного расследования) / Т.Н. Москалькова. – М. : Спартак, 1996. – 125 с.
11. Лопатин В.Н. Свидетельский иммунитет / В.Н. Лопатин, А.В. Федоров // Государство и право. – 2004. – № 6. – С. 49–57.
12. Міжнародний пакт про громадські і політичні права : Міжнародний документ ООН від 16 грудня 1966 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

Денисенко Г. В. Понятие и классификация свидетельского иммунитета в уголовном процессуальном законодательстве

Аннотация. В Украине иммунитет свидетеля в уголовном производстве устанавливается на уровне Конституции Украины, а также рядом норм Уголовного процессуального кодекса Украины. Статья посвящена рассмотрению одного из институтов уголовно-процессуального права – «свидетельского иммунитета». В статье проанализированы имеющиеся в теории уголовно-процессуального права мнения специалистов о содержании и видах иммунитета свидетелей.

Ключевые слова: уголовный процесс, уголовное производство, свидетель, иммунитет свидетеля, право на защиту.

Denysenko G. Definition and classification of witness immunity under the criminal procedural law

Summary. In Ukraine, a witness immunity in criminal proceedings established by the Constitution of Ukraine and a number of norms of the Criminal Code of Ukraine. The article deals with the other institutions of the criminal procedure law – «witness immunity». The article analyzes the existing theory of criminal procedural law expert opinion on the content and type of immunity of witnesses.

Key words: criminal procedure, criminal proceedings, witness immunity of witnesses, right to protection.